

# Brengt de liturgie ons dichterbij God?

Recensie van 'Dichter bij God', Arjan Plaisier en Ineke Cornet – door prof. dr. F.G. Immink

Brengt de liturgie ons dichterbij God? Daar zijn Arjan Plaisier en Ineke Cornet ten volle van overtuigd. Zo blijkt uit hun nieuwste boek met als titel: *Dichter bij God. Aanwijzingen voor een rijke liturgie*. Want, zo zeggen zij, in de samenkomst van de gemeente op de dag des Heren ontmoet God ons. In de liturgische handelingen die de gemeente verricht wil de drie-enige God zelf aanwezig zijn. Niet op grond van onze goede intenties of onze rituele of retorische bekwaamheid, maar uit vrije gunst. Door de bank genomen ademt het boek een protestantse sfeer. Dat houdt in dat wij zelf Gods aanwezigheid niet bewerkstelligen. Maar de eredienst is wel een plek van ontmoeting. Echter in het voortdurende besef dat het van boven moet komen. Vandaar dat in de gereformeerde eredienst de *epiclese* (de bede om de Heilige Geest) zo cruciaal is. Gods aanwezigheid is nooit vanzelfsprekend. Daar moet om gebeden worden. Liturgie vereist van onze kant openheid en ontvankelijkheid.

## De auteurs

Samen een boek schrijven is een hachelijke onderneming. Toch zijn de auteurs er goed in geslaagd om bij onderlinge verschillen de samenhang goed voor ogen te houden. Elke auteur neemt enkele hoofdstukken voor zijn of haar rekening, maar ze hebben dat goed afgestemd en elkaar, zo vermoed ik, ook bevraagd.

Bij Plaisier merk je dat hij goed zicht heeft op de breedte van de kerk en zijn schrijfstijl is lucide. Hij verliest zich niet in detail en biedt een globale beschrijving van de liturgische tradities die zich voordoen op het protestants-gereformeerde erf. Soms dacht ik wel: ga eens wat dieper in op de bronnen en op de onderliggende theologische gedachtegangen. Het voordeel van zijn aanpak is wel dat het past bij onze tijd waarin de liturgische tradities minder puur en meer vloeiend zijn geworden. In de praktijk komen we tegenwoordig veel mengvormen tegen, zelfs in orthodox-gereformeerde kring. Bovendien ligt scherpslijperij niet in de aard van deze auteur.

Cornet is van een jongere generatie en is gepromoveerd in de literatuurwetenschap en in de theologie. Zij tapt uit een iets ander vaatje en dat is een verrijking van dit boek. Zij promoveerde aan de KU Leuven en is goed thuis op het terrein van spiritualiteit en mystiek. In hun voorwoord schrijven de auteurs dat ze de 'sacramentele armoede' en 'het gebrek aan lijfelijheid' van hun eigen traditie onderkennen. Vanuit dat gezichtspunt is het interessant om te zien hoe de auteurs aankijken tegen de buitenkant en de binnenkant van de liturgievierende gemeente. Cornet geeft hoog op van het sacramentele karakter van de liturgie en beweert tegelijkertijd dat we God ontmoeten in de ziel. 'Christus is niet alleen in de viering aanwezig, maar ook in de ziel.' (78) Onze ziel is als het ware *een innerlijke tempel*, die weerspiegelt wat er in de liturgie gebeurt.

In de protestantse traditie is de *innerlijke betrokkenheid* inderdaad essentieel voor de liturgische participatie. Cornet probeert dat te verhelderen aan de hand van de mystieke geloofstraditie. Op dit punt rijzen bij mij toch wel wat vragen. Is de Rooms-katholieke sacramentsmystiek wel goed te vergelijken met de gereformeerde geloofsmystiek? Voor zover ik het kan overzien is de gereformeerde mystiek (als we dat woord al zouden willen gebruiken) niet sacramenteel. Zij heeft een meer *bevindelijk* stempel. Bij de sterke nadruk op het innerlijke leven verbleekt de liturgie als een uitwendig werk. Het is immers kenmerkend voor het bevindelijke leven dat de mens *onmiddellijk* voor God drie-enig komt te staan. Het

gaat om geestelijke werkingen in het innerlijk, waarbij Gods Geest de werkzame kracht is. Zelfs de radicale vleugel van de Nadere Reformatie blijft in haar geloofsbeoefening theocentrisch qua structuur. 'Ik gevoelde mijn hart met innige en lieflijke bewegingen uitgaan in liefde en begeerte naar dien alles weerdigen God in Christus.' (Schortinghuis, *Het innige Christendom*). Deze Christusmystiek neemt niet de omweg van het altaar of de avondmaalstafel. Ze komt rechtstreeks in het hart en is eerder piëtistisch van aard dan sacramenteel. Vandaar dat in de avondmaalsviering het accent verschuift van de liturgische handeling naar de avondmaalsganger (Petrus Immens, *De Godvruchtige avondmaalsganger*).

### De rubrieken

Plaisier schrijft over de bediening van het Woord en de doop. Zijn opmerkingen over de Schriftlezing en de preek zijn essayistisch en doen weldadig aan. 'Een preek is, hoezeer dat wellicht in tegenspraak met 'preken als verkondiging' is, ook 'eromheen praten'. Als een preek te direct wordt en van het begin tot het einde 'verkondiging' wil zijn, gaat deze over de grens. Een preek die bol staat van het 'zo spreekt de Heer', wordt dwingend. [...] Ik heb teveel predikers meegemaakt (of gezien) die hun hand overspeelden.' (97)

De bijdrage over de doop is gedegen en goed gedocumenteerd. Zou de doop als liturgische en sacramentele handeling niet wat meer gewicht kunnen krijgen in de eredienst en zo een dam kunnen opwerpen tegen de postmoderne preoccupatie met het subject en het individu? Bij lezing van deze bijdrage merk je dat Plaisier kerkelijk denkt. Maar is het toch niet te optimistisch om te denken dat een eerherstel van de liturgische gebruiken van de vroege kerk ons weer op de goede weg zal brengen?

Cornet schrijft twee hoofdstukken over de viering van het Heilig Avondmaal. Maar juist op dit onderdeel gaan de wegen tussen de beide auteurs toch wel erg uiteenlopen. Kort gezegd komt het hierop neer dat Cornet de tegenwoordigheid van Christus *in de elementen van brood en wijn* benadrukt, terwijl in de gereformeerde Reformatie dat nou net het springende punt is. De consecratie wordt resoluut van de hand gewezen en daarvoor in de plaats komt de *epiclese*. Het *sursum corda* in de bewoording van het klassieke Avondmaalsformulier is daarvan het bewijs. Is Christus dan niet aanwezig in de viering? Jazeker wel, maar door de werking van de Heilige Geest als wij gevoed worden met het heilige brood en de heilige drank. In de daadwerkelijke *communie* wordt de deelnemer geestelijk verenigd met Christus. Zelfs in de oecumenisch-gereformeerde liturgische hervormingen halverwege de 20<sup>e</sup> eeuw heeft men er in de formuleringen voor gewaakt dat de aanroeping van de Heilige Geest (epiclese) geen betrekking had op de elementen, maar op de deelnemers (gemeente) en op de liturgische handeling als geheel. 'Zend over ons Uw Geest, die levend maakt.' (*Onze Hulp*)

In de vroege kerk en in de middeleeuwen is Christus zelf de substantie van de eucharistie. Maar ook Calvijn schrikt er niet voor terug om het woord substantie in dat verband te gebruiken. In iedere christelijke Avondmaalsviering zal er sprake zijn van een vorm van toe-eigening van het eenmalige offer van Christus op Golgotha. Omdat de tegenwoordigheid van de verhoogde Christus in de viering hier en nu een groot geheimenis blijft, hoeven we er niet vreemd van op te kijken dat een rechtgeaarde Avondmaalsviering gehuld blijft in een mystiek gewaad. Misschien zijn we dat besef van transcendentie wel wat kwijtgeraakt in onze zakelijke en empirisch georiënteerde leefwereld. Wellicht is dat ook de drijfveer van Cornet. Maar dan blijft het wel zaak om in de lijn van de gereformeerde Reformatie de presentie van Christus *pneumatologisch* te doordenken. En dat uit zich ook in de *vormgeving* van de Avondmaalsliturgie.

In de vormgeving van het Heilig Avondmaal neemt de auteur het *oecumenisch ordinarium* als leidraad. Dat betekent dus dat het Tafelgebed de structuur bepaalt. In grote delen van de Protestantse Kerk is dat in de loop der tijd het format geworden – met alle variaties die daarbij te bedenken zijn. Maar het is toch echt te kort door de bocht om te beweren dat de meeste reformatoren een deel van de eucharistische gebeden hebben overgenomen en daaraan een didactisch deel hebben toegevoegd. In de Zwitserse Reformatie werd de gebedsstructuur van de mis (waarin de offerterminologie veelvuldig voorkwam) juist op de schop genomen en *vervangen* door de Schriftlezing uit 1 Kor. 11. Daaraan werd de onderwijzing aangaande de gedachtenis van Christus gekoppeld, met aansluitend de communie. De inzettingswoorden zijn weloverwogen geen onderdeel van het gebed tot God, maar Schriftcitaat en gesproken tot de gemeente.

### Een open liturgie

Tegen het einde van het boek loopt Plaisier de gang van de liturgie nog een keer na om de samenhang van de liturgie in het vizier te houden. Dat doet hij in de vorm van een persoonlijk getinte kerkdienstbeleving. Vervolgens sluit hij het boek af met een hoofdstuk over de veelzijdige openheid van de liturgie. De orde van dienst is geen gesloten systeem, maar ademt een openheid naar het verleden, naar boven, naar buiten en naar voren. Waarbij begrippen als heiligheid, objectiviteit en zintuiglijkheid weer kort en bondig terugkeren.

Wat heeft dit fraai uitgegeven boek bij mij teweeggebracht? Ik noem een paar punten.

1. Wat het boek zelf betreft zie ik twee auteurs elk een eigen spoor trekken en dat vraagt van mij als lezer toch een wat wijdbeense tred. De een gaat in het spoor van de gereformeerde Reformatie en de ander heeft de intentie om datzelfde spoor te volgen maar speelt wel erg veel leentjebuurt bij de mystieke middeleeuwse Rooms-katholieke traditie. Ik vermoed dat Cornet nog erg dicht op de inhoud van haar proefschrift zit. En daar kan ik begrip voor opbrengen. Bovendien zijn er wel analogieën tussen de middeleeuwse mystiek en de Nadere Reformatie. Maar bij alle zwaarigheden en mogelijke ketterijen van de zwaar bevindelijke stroming is één ding zonneklaar: een mens vindt uiteindelijk alleen maar vaste grond onder de voeten in de verkiezende God. Daarbuiten is alles (ook de institutionele kerk en de sacramenten) drijfzand.
2. In de gereformeerde gezindte is er pakweg de laatste 10 jaar enige beweging gekomen in de liturgie. Maar wat gaat er gebeuren als iets dat behoorlijk vastgeroest zat ineens losschiet? Dan kan het alle kanten opschieten. Dat gevoel bekruipt me wel eens als ik om me heen kijk. Ik heb geen bezwaar tegen het geestelijke lied, mits we wel een psalmen zingende gemeente blijven. Mijn voorkeur ligt dan wel bij het meer klassieke gezang en niet bij Opwekking. Ondertussen blijf ik waarde hechten aan de klassieke formulieren voor de bediening van doop en avondmaal. Waarom? Omdat deze gereformeerde monumenten ondanks hun ouderdom toch het belijden van de kerk en het hart van mij als gelovige raken.
3. En dan de liturgische stijl. Het valt mij op dat met name de jongere voorgangers een wat lossere stijl hanteren. Misschien is er zelfs sprake van een zekere *nonchalance* in hun optreden. Preekfragmenten uit de losse pols, anekdotes die het gehoor bij de les moeten houden, vlot taalgebruik, geoefende welsprekendheid, soepel inspelen op actuele gebeurtenissen, ferme standpunten op zedelijk gebied, enzovoorts. En

sommigen hangen ondertussen de toga aan de wilgen. Duidt dat op een afnemend besef van de ambtelijke verantwoordelijkheid in de kerkdienst?

4. Rome – Reformatie. Tegenwoordig kijken we iets meer over de kerkmuren heen dan voorheen. In deze seculiere tijd bespeuren we op verschillende punten herkenning bij Rooms-katholieke geloofsgenoten. Vanwege de concentratie op de eucharistie heeft de vrijzinnigheid bij Rome minder voet aan de grond gekregen. Maar laten we ons ondertussen niet verkijken op het verschil in beleving van de kerkdienst. Bij ons in de kerk vind je geen altaar! Dat maakt een wereld van verschil. Bij de invoering van het *oecumenisch ordinarium* dacht men de eeuwenoude traditie van het Tafelgebed ingang te doen vinden in de gereformeerde avondmaalsviering. Qua vormgeving is dat redelijk gelukt. Veel gemeenten in het midden van de kerk zijn overgegaan naar deze vorm van viering. Maar heeft het de beleving van het Avondmaal als heilig sacrament verdiept? Ik waag het te betwijfelen. Een wekelijkse avondmaalsviering heeft bijna geen enkele gemeente volgehouden. Aan een Tafel beleef je uiteindelijk niet de mystiek van de consecratie, wel de versterking van de innerlijke mens tijdens de communie van brood en wijn.
5. De openheid van de liturgie die Plaisier en Cornet voorstaan komt uit de liturgie zelf voort. Die transcenderende en transformerende kracht is inherent aan het samenkomen in de naam van de drie-enige God. In de wereldwijde christenheid zijn er vele gestalten en vormen. Die veelkleurigheid hoeven we niet de maat te nemen vanuit onze eigen geloofstraditie. Dat neemt niet weg dat we met volle overtuiging mogen staan voor de waarde en het tegoe van de gereformeerde traditie in brede zin en voor de kleine lokale tradities waarin we geboren en getogen zijn. Die zijn inderdaad niet in beton gegoten. Hoe gering ook, de liturgie is altijd in beweging. We hebben dat bijvoorbeeld gezien met betrekking tot de vormgeving van de avondmaalsviering in Corona-tijd. Wellicht is in orthodox-gereformeerde kring de liturgie vooral in beweging gekomen doordat evangelische groepen aan de deur stonden te rammelen. Plaisier is iemand die daar niet alleen oog voor heeft, maar ook een weg heeft gevonden om te gaan. Toch trekt ook hij wel degelijk grenzen: geen podium als uitingsvorm, maar kansel en avondmaalstafel; geen goeroe als leider, maar het ambt; niet alleen de vrijheid van de Geest, maar ook de kerkelijke vorm.

*Gerrit Immink,  
Woudenberg*